

УДК 316.443

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник кафедри соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка

Домінантна кон'юнкція у вивченні стратифікаційних порядків: позиції & диспозиції

Анотація

У статті розглянуто соціальну нерівність як певну сукупність стратифікаційних порядків, що постійно відтворюється в будь-якому суспільстві. Домінантною у дослідженні стратифікаційних порядків є кон'юнкція “позиції & диспозиції”, яка дає змогу виявити та пояснити специфіку поведінки індивідів та спільнот, що діють певним чином, оскільки є носіями певного габітусу (як сукупності диспозицій). Отже, стратифікаційні порядки – це позиції, ієрархічно упорядковані на основі певної множини критеріїв нерівності, що визначають, який з агентів (індивід, група, страта) посідає вище, а який нижче місце в соціальному розшируванні суспільства. Натомість диспозиції є продуктом минулого досвіду і присутні в соціальних агентах як схеми сприйняття, мислення та дії. Становище спільнот у соціальній структурі формується на основі всієї сукупності стратифікаційних порядків, що їх методологічно та методично обґрунтовує дослідник у межах певної теоретичної парадигми чи підходу.

Ключові слова: соціальна нерівність, стратифікаційний порядок, кон'юнкція “позиції & диспозиції”.

Соціальна нерівність, яку соціолог подає у вигляді певної сукупності стратифікаційних порядків, постійно відтворюється у будь-якому суспільстві, причому характер відтворення не є незмінним. Саме ця обставина не дає ослабнути інтересові дослідників до процесів стратифікації, стимулює

пошук нових інституціональних або ж суто ситуативних підстав виникнення й утвердження нових різновидів нерівності.

Уявлення про класовий стратифікаційний порядок, тобто порядок домінування та панування, редукування соціальної структури до класової структури притаманне марксизмові. Емпіричне ж вивчення класової нерівності відбувається сьогодні на підставі досить строгих методичних конструкцій Е.Райта та Д.Голдторпа. Найінтенсивніше концептуальна розбудова уявлень про некласові стратифікаційні порядки відбувалася в межах “розуміючої соціології” М.Вебера, а також структурного функціоналізму, де обґрунтовується необхідність та неминучість стратифікації і де її трактують як нерівномірний розподіл матеріальних благ і суспільного престижу, який визначається функціональною важливістю (значущістю) позиції. В рамках функціонального підходу запропоновано вважати базовим стратифікаційний порядок позицій, де в самі позиції вмонтовані різні за якістю та обсягом матеріальні та символічні винагороди. При цьому індивід чи спільнота посідають одночасно різні статуси в рамках різних стратифікаційних порядків (дохід, вік, посада, походження, влада, освіта, престиж тощо). Сукупний статус називають статусним (стратифікаційним) профілем. Індивіди з близькими статусними профілями утворюють соціальні страти, які характеризуються певною субкультурою, частішими контактами між їхніми членами, схожим стилем життя, способом споживання, соціальними практиками та більш-менш вираженою дистанцією, що відокремлює одну страту від іншої.

У вивченні стратифікаційних порядків, тобто у намаганнях соціологів виявити та пояснити специфіку індивідуальної чи групової поведінки, безумовною домінантою є кон’юнкція “позиції & диспозиції”. В цьому різновиді науково-інтелектуальної практики наявні декілька змістовних пластів чи вимірів. Так, класичні та сучасні інтерпретації уявлень про “соціальний простір” констатують існування кінцевої множини “місць”, дискретних локальностей, неоднакових за змістом та якістю і здатних утворювати гетерогенні конфігурації шляхом згущення чи, навпаки, розрідження. Фактично тут ідеться про різну розмірність дискретності соціального простору, для означення якої й використовується загальний термін “позиції”. Іншими словами, стратифікаційні порядки — це ієрархічно упорядковані позиції.

К.Девіс та У.Мур у своїх працях, які небезпідставно свого часу претендували на статус “теорії стратифікації”, наполягали на “вмонтованості” у такі позиції кількісно та якісно нерівноцінних схем матеріальної й символічної винагороди. Звідси, по-перше, індивіди, які вступають у самостійне життя, мають нібито “перед собою” об’єктивовану мотивацію докласти зусиль для досягнення вище та краще винагороджуваних місць праці, а також мають більші чи менші шанси посісти привабливі для них позиції або бути приреченими на непривабливі. До того ж, згідно з поширеною думкою, люди тією чи тією мірою мають відчуття власної позиції в соціальному просторі (здатні визначати її в термінах “вище–нижче”, “ближче–дальше”, “поміж” тощо), а також спроможні розвинути усвідомлення обмежень та можливостей, притаманних їхній самолокалізації чи приписаній іншими індивідами чи інституціями локалізації.

На переконання П.Бурдьє позиції — це радше констеляції неоднакових за видом та розміром капіталів, які, власне, структурують та ієрархічно впорядковують соціальний простір у цілому, а індивідам надають певні шанси контролювати індивідуальний чи груповий простір: "...здатність панувати у привласненому просторі, насамперед за рахунок привласнення (матеріальним або символічним шляхом) тих дефіцитних благ, які розподіляються в ньому, залежить від наявного капіталу" [Бурдьє, 1993: с. 43]. Понад те, констеляції капіталів (агрегована позиція) інкорпорується, тобто перетворюється у систему особистісних якостей, намірів та готовності діяти певним чином: інкорпоровані позиції він і називає габітусом (множиною диспозицій).

У сучасній літературі немає концептуально переконливого опису процесу, завдяки якому позиції "заносяться у суб'єктивність" (П.Бурдьє). І, ймовірно, він неможливий у принципі — посиленнями на первинну та вторинну соціалізацію все, переважно, й обмежується. Проте це не заважає кон'юнкції "позиції & диспозиції" бути домінантною як у виявленні та інтерпретації стратифікаційних порядків самих по собі, так і в поясненні поведінки індивідів та спільнот, які діють певним чином тому, що є носіями певного ж габітусу (сукупності диспозицій).

Розгляньмо детальніше зміст кожної складової цієї пари, хоча і в цьому разі повністю абстрагуватися від кон'юнктивності не вдається. Адже такого ґатунку неможливість зумовлена "природою" соціальних артефактів. Достатньо нагадати, що, згідно з К.Марксом, вони є "чуттєво-надчуттєвими" утвореннями, а Е.Дюркгайм, скажімо, наполягав на тому, що соціологія має своїм об'єктом колективні уявлення, тобто "об'єктивовані надособові суб'єктивності".

Позиції

Як уже зазначалося, термін "позиції" використовується як своєрідна "парасолька" для означення диференційованих за якістю дискретних частин соціального простору, а також об'єднань таких частин у результаті операцій класифікації, таксономізації чи кластеризації. Оскільки економіка є однією зі значимих сфер життєдіяльності суспільства, а зайнятість — вирішальною умовою відтворення умов життя індивідів, остільки в соціології під позиціями найчастіше розуміють позиції в наявному поділі праці. І мають на увазі декілька речей, щодо яких доречно застосовувати цей термін в однині.

Так, найдрібнішою позицією в поділі праці буде робоче місце. В економічній науці прийнято розглядати робочі місця (позиції) окремо від людей, які їх заповнюють. За критерієм складності праці на окремому робочому місці всі вони утворюють стратифікаційний порядок, адже вимагають різної за змістом та термінами підготовки претендентів на робочі місця. Характеристики робочого місця теж трактують як позиції: професія як окремий вимір поділу праці на фізичну та розумову, посада в структурі владних повноважень організації чи підприємства, галузева належність робочого місця і, врешті-решт, місце в розподілі власності.

У соціології дослідник виходить із того, що позиції заповнені, і він спостерігає за індивідами на конкретних позиціях, яких він потім об'єднує в

певні категорії — сукупності респондентів, що посідають схожі за визначеними параметрами позиції. Найбільшою одиницею, яку дослідник отримує після процедури агрегації, для соціологів є клас — більш загальних генералізацій у нашій дисципліні просто не існує. Проте очевидні ідеологічні значення і смисли, які асоціюються з цим поняттям, змушують значну частину спеціалістів користуватися більш нейтральним терміном “страта”. Справді, для К.Маркса, родоначальника конфліктної версії відтворення стратифікаційного порядку суспільства, класова позиція гомологічна класовій диспозиції — колективному усвідомленню життєвої ситуації й готовності діяти з метою “перевизначення” цієї ситуації. Суб’єктом соціальної дії клас стає опосередковано, об’єднуючись у професійні союзи для відстоювання економічних прав, і в політичні партії з конкретною програмою (ідеологією) для захисту прав громадянських. Іншими словами, структури виправдання та обґрунтування (диспозиції) виступають найближчою підставою соціальної дії.

Дж.Голдторп, навпаки, у своїх теоретичних та емпіричних працях залишає без уваги кон’юнктивність позицій і диспозицій, повністю зосереджуючись на структурній нерівності життєвих шансів тих, хто належить до конкретних класів. Ретельна фіксація характеристик позиції, яку посідає індивід у суспільному і технологічному поділі праці, а також відпрацьована методика групування схожих позицій надає класам, що він виокремлює, суто класифікаторського вигляду й характеру. Це — позиції, з якими пов’язані певні нерівності, що мають бути встановлені в перебігу цілеспрямовано спланованих досліджень. Структура нерівностей, а не причини дії окремих індивідів чи спільнот є предметом спостереження і вивчення.

Проте кон’юнкція “позиції & диспозиції” легко прочитується в понятті “статус”. Широка варіабельність значень і визначень терміна в сучасній науковій літературі вже мало кого сьогодні збентежує. Чи не загально визнаним є епістемологічний релятивізм, згідно з яким про явища та процеси можна розповісти у різний спосіб (відповідно до обраної концептуальної парадигми), і тому інструментальний характер інтерпретації вже майже ніхто не заперечує. Діапазон заданий двома полярними трактовками статусу: а) як місця індивіда (групи) в розподілі прав та обов’язків на різних рівнях організації соціуму (держава, підприємство, сім’я, коло друзів); б) як позиція на якійсь сконструйованій шкалі соціального визнання, тобто колективних уявлень про престиж, повагу, гідність і честь.

Юридичне тлумачення статусу індивіда, яким визначається його правове становище в суспільстві, має чи не найдовшу історію [Сапов, 1990: с. 331]. Але актуальність цієї трактовки не втрачено, оскільки явища еміграції, тимчасової праці за межами національних держав стають дедалі масовішими. Звідси й проблематика статусу як доступу до економічних, політичних та громадянських прав залишається гострою і навіть ще більше загострюється у країнах, наприклад, Європейського Союзу. Крім того, легітимації, тобто набуття статусу (включення в наявні стратифікаційні порядки) потребують і нові соціальні рухи та спільноти, раніше дискриміновані чи навіть переслідвані. Звідси й сталість інтересу до таких тем та сюжетів із боку дослідників та урядових структур національного й наднаціонального рівнів.

У соціології найвпливовішою залишається традиція, яку започаткував М.Вебер у фрагменті “Клас, статус, партія”, який був опублікований у помертено виданій книзі “Господарство і суспільство” (“Economy and Society”) [Вебер, 1999]. Впливовість, утім, не заважає тому, що спеціалісти не залишають спроб дати нове тлумачення співвідношенню “клас” і “статус”. Річ у тому, що про співвідношення двох понять ідеться ще у двох, як і попередня, не завершених і не опрацьованих остаточно М.Вебером, фрагментах книги (“Статусні групи і класи” та “Розподіл влади в політичній спільноті”), нове прочитання та зіставлення яких здатне виявити приховані смисли трактування з боку класика соціології специфіки соціального як предмета науки [Gane, 2005].

Проте основні положення добре відомі, й тут варто лише нагадати їх. Для М.Вебера статус є елементом соціального порядку, тобто позицією у розподілі честі та слави (в іншому формулюванні – престижу). Або інакше: статус є соціальною, з боку легітимних чи авторитетних суб'єктів, оцінкою честі та гідності. При цьому статусні групи є справжніми спільнотами (“реальними групами”), в основі яких чітко усвідомлене відчуття належності – на відміну від класів, як сконструйованої дослідником спільної позиції певної кількості індивідів на ринку праці із схожими шансами отримання доходу. В нашому контексті не є суттєвим трактування М.Вебером статусу ще й як “стану”, а також тенденція статусних груп до “закриття”. Натомість процес відтворення статусних груп як елементів соціального стратифікаційного порядку шляхом культивування окремого стилю життя (фактично – відповідних практик споживання та проведення вільного часу) має до нього безпосереднє відношення.

Ті, хто належить до статусної групи, здатні чітко сприймати межі її, розрізняючи “своїх” і “чужих”: ті, хто має такий самий статус, є особами поважними, достойними, дружніми. При цьому відтворення власного статусу є водночас відтворенням групового, фактично маючи на меті не стільки індивідуальне благо, скільки колективне. Сучасний дослідник упевнений, що і Р.Мертон у своїх працях з історії науки фактично розглядав наукові колективи як статусні групи [Barnes, 2007].

Більшість підручників із соціології містять введене Р.Лінтоном розрізнення статусів, приписуваних соціальним походженням, статтю, віком, сімейним станом, а також статусів, що їх досягають індивідуальними зусиллями. За П.Бергером та Б.Бергером, статуси, що їх досягають, це об'єктивовані у позиції цілі амбіційних індивідів поліпшити своє становище в соціальній ієрархії. У стереотипно-ідеологічному тлумаченні американське суспільство є суспільством відкритих можливостей, в якому можна досягти всіх без винятку соціальних статусів [Бергер, 2004: с. 173].

Основні інтуїції та мотиви щодо статусу як позиції та диспозиції представлені також у сучасній російській соціологічній літературі. В.Радаєв та О.Шкаратан зазначають, що соціальний статус детермінований престижем професії, рівнем доходів, тривалістю і якістю освіти, обсягом владних повноважень і розміром власності, тобто поєднує позиційні та диспозиційні складові кон'юнкції [Радаєв, Шкаратан, 1996: с. 28]. Соціальний статус, на думку В.Льїна, – це сукупність прав і обов'язків, соціальних очікувань,

форм і обсягів матеріальної та моральної винагороди, стійких нормативних форм поведінки. Статус формується на основі закону, адміністративних актів, звичаїв, моралі, релігії, громадської думки тощо [Ильин, 2000]. Автор пропонує ввести розмежування між реальним статусом і статусом на папері. Сукупність прав і обов'язків, що існують у формальних нормативних актах, але не виконуються в реальному суспільному житті, є статусом на папері. Реальний же статус виявляється у вигляді повторюваних практик. Як окремі індивіди, так і спільноти за схожих обставин поводяться схожим чином, регулярно відтворюючи однотипні форми поведінки — соціальні практики. Принагідно слід нагадати, що і М.Вебер допускав наявність однакових колективних реакцій індивідів на однакову ситуацію на ринку праці — класовий відгук на спільні умови та умовності існування. І хоча запропоноване В.Ільїним розрізнення формального і реального статусу спирається на реальні спостереження (скажімо, в дослідженнях малих груп давно виявлено та описано феномен формального та неформального лідерства), проте корисне воно радше у пропедевтичних цілях, а не в організації вивчення стратифікаційних порядків суспільства.

Якщо статус репрезентує структурний аспект гетерогенності соціального простору, то його динамічний аспект представлений поняттям “роль” — суттєвим, згідно з Р.Лінтоном, елементом культури. Тобто статуси — це позиції, в які вмонтовані схеми очікувань та дій у рутинних повсякденних ситуаціях — деяка сума культурних зразків (настанови, норми, цінності, правила поведінки). Кожному статусові відповідає роль чи кілька ролей (рольовий комплекс), а повсякденна взаємодія людини з іншими є перманентною зміною позиції і ролей [Линтон, 1999: с. 32]. Інакше кажучи, в цій традиції структурного аналізу “позицією” фактично визнають “статусно-рольовий комплекс”, який, власне, й зумовлює поведінку індивідів, що є похідною від такого комплексу в типових повсякденних побутових і трудових ситуаціях.

Звісно, така похідна має ймовірнісний характер, адже практично завжди мають місце відхилення від норми чи правила — у співіснуванні людей гармонії відводиться не більше простору, аніж дисгармонії. З цього логічно зробити майже тривіальний висновок про те, що різні типи статусно-рольових комплексів із різною жорсткістю приписують форму та послідовність дій конкретного суб'єкта (сукупності суб'єктів). Не останньою чергою і внаслідок селективного ставлення індивідів до змісту приписів: вони не тільки здійснюють добір, а й вносять доповнення до них, вдаючись до такої собі соціально-структурної самодіяльності. Однак з'ясування того, як це відбувається, потребує окремого дослідження. Тут варто ще раз констатувати, що статусно-рольовий комплекс як “позиція” має водночас видимий і невидимий характер, адже без доступної для емпіричного спостереження дії суб'єкта про нього доводиться судити за обмеженою кількістю опосередкованих ознак.

Диспозиції

Тільки у військовій справі термін “диспозиція” (лат. *dispositio* — розташування) переважно відноситься до об'єктів: так говорять про дислокацію військових з'єднань або ж про підготовлений план їхнього розміщення на

суходолі чи на морі. Проте і тут ідеться не тільки про структурну організацію, а й про готовність і порядок можливої дії. В літературознавстві цей термін застосовують для характеристики організації художнього твору, а у правових науках він означає частину правової норми, що містить права та обов'язки суб'єкта дії. На початку ХХ століття близький за значеннями і смислами до диспозиції термін “соціальна настанова”, “соціальна установка” утверджується в соціології та соціальній психології.

Нижче, у стислому огляді еволюції цього терміна, я спиратимуся на матеріали навчального посібника Г.Андреевої “Соціальна психологія”, перше видання якого вийшло друком у 1980 році, а пізніше неодноразово зазнавало перевидання [Андреева, 2006: с.375]. Історію поняття заведено викладати, починаючи з класичного тексту В.Томаса і Ф.Знанецького “Польський селянин в Європі та Америці”. У вступі до першого тому автори формулюють методологічні передумови, з яких вони виходять і яких дотримуватимуться в аналізі зібраного емпіричного матеріалу. Для них і, відповідно, для соціолога взагалі суспільство є нероздільною єдністю повсякденних ситуацій та усвідомлюваних чи несвідомих навичок і готовності діяти для того, щоб змінити ситуацію чи пристосуватися до неї. Дихотомія “об'єктивне–суб'єктивне” таку нероздільність елімінує, що й підтверджує очевидну її шкідливість для дисципліни.

Для характеристики об'єктів, що утворюють конкретні ситуації, В.Томас і Ф.Знанецький запропонували термін “соціальна цінність” — те, щодо чого між індивідами однієї групи чи між групами немає розбіжностей в інтерпретації змісту і значення для індивідуального та колективного життя, те, що “визначає ситуацію”. Орієнтації ж індивідів на соціальні цінності вони назвали “атитюдами” (калька з англійського “attitude”, яке перекладають зазвичай як “соціальна настанова (установка)”. Тобто це не тільки і не стільки стан свідомості чи психологічний стан, скільки реакція на об'єкти ситуації (соціальні цінності) у вигляді готовності діяти певним чином, відповідно до норм, обмежень і зразків поведінки, засвоєних та вивчених у процесі соціалізації. На переконання Томаса і Знанецького, “атитюди” залишаються незрозумілими утвореннями, якщо абстрагуватися від їхньої вкоріненості в ситуаціях, у яких перебувають індивіди. При цьому ситуації для них — це не статичний стан, а завжди і суто ситуації дії. Так звана “теорема” В.Томаса й виражає нерозривність зв'язку цінностей і атитюдів у ситуації дії — те, що визначається як реальне, має реальні наслідки. Наукою про такий зв'язок і є соціальна психологія.

Посаднання європейської (Ф.Знанецький) та американської (В. Томас) традицій здійняло у США хвилю досліджень, спрямованих на вимірювання й емпіричне вивчення як “цінностей”, так і “соціальних настанов”. Сучасний дослідник, скажімо, припускає, що методологічний вступ написав переважно Ф.Знанецький, а видання першого тому англійською мовою чи не вперше знайомить американських соціальних учених з проблематикою цінностей як регуляторів соціальної дії [Чеснокова, 2008]. У 1935 році Г.Олпорт написав оглядову статтю на матеріалах, оприлюднених у науковій періодиці звітів і нарахував 17 дефініцій атитюду. Тоді, розвиваючи власну психологічну концепцію особистості, він говорив про особу як носія певних не-

однорідних характеристик, рис (trait), а пізніше називав їх “диспозиціями”. Останні утворювали певну ієрархічну структуру: кардинальні диспозиції, центральні та вторинні диспозиції, які формуються поступово та змінюються з часом. Зміщення уваги на структуру особистості послаблювало зв’язок із “ситуаціями”, хоча і не скасувало його повністю. Деякі психологи (М.Сміт) у структурі атиitudу виокремлювали когнітивний компонент (усвідомлення об’єкта соціальної установки); афективний компонент (емоційна оцінка об’єкта, виявлення відчуття симпатії або антипатії до нього); поведінковий (конативний) компонент (послідовна поведінка щодо об’єкта).

На окрему галузь наукових пошуків перетворилося й вимірювання атиitudів на підставі шкал. Одну з перших запропонував Л.Терстоун у 1927 році у статті “Вимірювання атиitudів”, а двома роками пізніше — у книзі (у співавторстві) під тією самою назвою. У 1932 році Р.Лайкерг друкує статтю “Техніка вимірювання атиitudів” із схематикою шкали типу “кафетерій”. Терстоунівські та лайкертовські шкали досить поширені в масових опитуваннях, хоча пізніше у своїй творчості вони застосовували складніші методи, факторний аналіз зокрема.

Як переконливо демонструє Г.Андреева у своєму підручнику, вдосконалення технік вивчення ментальних та емоційних станів у рамках соціально-психологічного підходу до особистості призвело до втрати значних фрагментів соціального контексту, що їх не вдавалося ані врахувати, ані скільки-небудь повно реконструювати в межах лабораторних експериментів та тестів. Водночас зібраний багатий емпіричний матеріал вимагав нових теоретико-методологічних перспектив. Отже, дедалі відчутнішою ставала потреба у створенні соціологічної концепції регуляції соціальної поведінки. В радянській соціології відповідна диспозиційна концепція була розроблена В. Ядовим.

Різні за якістю та змістом атиitudи зорганізовані в ієрархічну структуру: “... людина володіє складною системою різних диспозиційних утворень, які регулюють її поведінку і діяльність. Ці диспозиції зорганізовані ієрархічно, тобто можна позначити нижчі й вищі їхні рівні” [Ядов, 1975]. Чи не найважливішим є те, що постулюється відповідність структурної композиції ситуацій та структурної композиції суб’єкта. Ієрархію ситуацій (генералізація деякої множини позицій) утворюють чотири рівні, які розрізняються за критерієм сталості або ж за ступенем інституціоналізації. Нижчий рівень представлений предметними ситуаціями, що швидко змінюються і є відносно короткочасними. Наступний рівень — ситуації групових дій та взаємодій як наслідок належності індивіда до реальних спільнот та груп. Стійкіші обставини та схематизми, а також зразки діяльності, що мають місце в царинах праці, дозвілля, побуту, задають третій рівень ситуацій. Нарешті, найтриваліші, інституціоналізовані умови та умовності діяльності притаманні ситуаціям функціонування індивідів на рівні економічної, політичної й соціальної структур суспільства.

Кожному рівню ситуацій увідповіднюється й рівень потреб: ситуації як репродукують потреби, так і слугують ресурсами їх задоволення. Звідси ієрархія потреб: елементарні предметно-відтворювальні в найближчому со-

ціальному оточенні; групові потреби, що генеруються й задовольняються в малих групах; потреби рівня царин праці, дозвілля, культури, споживання в широкому сенсі слова; потреби рівня узагальнених структур суспільства. Диспозиції й формуються за наявності потреб у відповідних ситуаціях, що в лабораторних умовах показав Д.Узнадзе [Узнадзе, 1966].

У концепції В.Ядова, таким чином, чотири рівні диспозицій:

- а) перший рівень утворюють *елементарні фіксовані установки*, які формуються на основі вітальних потреб і в простих ситуаціях, в умовах сімейного оточення і в найнижчих “предметних ситуаціях”;
- б) другий рівень – складніші диспозиції, які формуються на основі потреби людини у спілкуванні й реалізуються в малій групі, відповідно – *соціальні фіксовані установки*;
- в) третій рівень фіксує загальну спрямованість інтересів особи щодо конкретної сфери соціальної активності, або *базові соціальні установки*;
- г) четвертий, вищий рівень диспозицій утворює система *ціннісних орієнтацій особи*, які регулюють поведінку і практики особи в найзначущіших ситуаціях її соціальної активності.

Ієрархія диспозиційних утворень виконує функцію регуляції поведінки особистості. На першому рівні формуються безпосередні реакції суб'єкта на актуальну предметну ситуацію (*поведінковий акт*); другий рівень диспозицій регулює *вчинок*, що здійснюється у звичних, повсякденних ситуаціях; третій рівень регулює вже деякі *системи вчинків*; і нарешті, четвертий рівень регулює цілісність поведінки, тобто власне *діяльність особистості* [Ядов, 1975].

У сучасній науковій літературі відтворюється і традиція розуміння статусу як диспозиції. Про це переважно йдеться у змістовній монографії В.Карасика “Мова соціального статусу” [Карасик, 2002]. Для автора статус – це насамперед загальносуспільна оцінка, яка встановлює статусний стратифікаційний порядок. При цьому статусна оцінка передбачає: а) стратифікаційну оцінку – визначення статусу в системі соціальної стратифікації; б) дистанційну оцінку – статусна позиція вищої за рівнем, нижчої і рівної людини; в) рольову оцінку – відповідність поведінки індивіда статусній нормі [Карасик, 2002: с.70]. Статусна оцінка (Е.Дюркгайм сказав би “колективне уявлення”) формує певні очікування щодо можливої поведінки індивіда – деякий набір інших за змістом диспозицій.

Однак радикальне переосмислення кон'юнкції “позиції & диспозиції” знаходимо у творчості П.Бурдьє, зокрема в рамках його концепції габітусу. У викладенні його точки зору я спиратимуся як на переклади з його праць, так і на змістовну статтю про габітус у структурі соціологічної теорії енергійного пропагандиста дослідницьких практик французького соціолога у пострадянському просторі Н.Шматко [Шматко, 1998]. Розрив із структуралізмом – найвпливовішим інтелектуальним рухом на європейському континенті у 50–70-ті роки минулого століття – у нього відбувся у формі уявлень та тверджень щодо устрою соціального світу, фактично розгорнутих у теорію. Загальноприйнятою у структуралізмі, як відомо, була теза про зумов-

леність соціальними структурами дій індивідів та їхнього сприйняття ситуації. Прибічник структуралізму дивився на світ під кутом зору структур (позицій) та відповідно інтерпретував те, що фіксував: індивіди були епіфеноменами структури. П.Бурдьє запропонував змінити місце перебування спостерігача: не з погляду структур, а з погляду суб'єкта. Тим самим суб'єктові повертався потенціал активістського ставлення до світу, він переставав бути маріонеткою “правил”, “моделей”, “структур” і ставав, як вважав за краще говорити сам П.Бурдьє, агентом, дійвоюю субстанцією [Бурдьє, 1994: с. 21–23].

Тут важлива принципова відмінність від позиції М.Вебера: дія генерується й структурується не шансами, можливостями, цінностями чи цілями, які існують поза агентом і нібито пред'являються рівномірно для всіх, а споконвічно розташованою в агенті, органічно іманентною йому множиною операторів активності [Бурдьє, 2001: с. 122–124]. Те, що повністю анігілює пасивність суб'єкта, що перетворює його на агента, — це і є габітус. І тоді в полі зору соціолога опиняються не структури, не готові до дії індивіди, а їхні практики, наміри чи настанови, реалізовані у просторі і часі. Книга перша Бурдьє “Практичний смисл” називається “Критика теоретичної соціології” — тої соціології, яка абстрагується від практик соціальних агентів (індивідів, їхніх груп, класів), від практичного ставлення їх до світу.

Габітус, отже, є певною множиною когнітивних і мотивувальних структур. Майже вичерпне визначення дає відповідна цитата: “Детермінації, пов'язані з особливим класом умов існування, виробляють *габітуси* — системи стійких і таких, що переносяться, *диспозицій*, структуровані структури, налаштовані функціонувати як структури, що структурують. Тобто як принципи, які породжують і зорганізують практики та уявлення, які можуть бути об'єктивно адаптовані до їхньої цілі, однак не передбачають усвідомленої спрямованості на неї та неодмінного оволодіння необхідними операціями з її досягнення. Об'єктивно такі, що “слідують правилам” та “впорядковані”, вони, проте, в жодному разі не є продуктом підпорядкування правилам і, таким чином, хоча й колективно керовані, не є продуктом зорганізувального впливу якогось диригента” [Бурдьє, 2001: с.102].

Щодо того, як впорядкована ця множина диспозицій, більше дізнатися нічого не можна, оскільки акцент зміщений в інший контекст. У суто генетичному плані практична діяльність людей завершується двома об'єктиваціями. Одна — у вигляді соціальних інститутів (більш і менш загальних умов та умовностей співіснування, матеріалізованих практик), такої собі зовнішньої, завжди присутньої необхідності, від якої неможливо абстрагуватися і вимог якої не уникнути. Інша — у вигляді габітусу, своєрідних індивідуальних і колективних ментальних структур із високим енергетичним потенціалом дії та примусу стосовно індивідів. Між ними, згідно з П.Бурдьє, існує відповідність: “позиції” (в цьому широкому сенсі) “володіють” індивідами, а оскільки структури занесені, імплементовані в суб'єктивність, то індивіди, своєю чергою, “схвильовані” позиціями, вони на них реагують.

Умови існування (об'єктивовані практики) пред'явлені агентам як необхідності, проте зовсім не обов'язково, щоб індивіди їх мислили чи сприймали саме як необхідності, про них найчастіше або не знають, або не відчують (вони “природні”). Важливіше інше: вони задають певний стиль життя.

У Франції, говорить П.Бурдьє, люди, які п'ють шампанське, з більшою ймовірністю купуватимуть старовинні меблі, гратимуть у гольф, їздитимуть верхи, ходитимуть у театри, аніж ті, хто п'є віскі або червоне вино. Це все проєкції габітусу на різні соціальні поля.

Таким чином, габітуси є продуктом історії (минулого досвіду) і присутні в соціальних агентах (індивідах та їхніх об'єднаннях) як схеми сприйняття, мислення та дії. Саме за їхнього посередництва реалізується континуальність історії: минуле заноситься в сьогодення і намагається бути присутнім і в майбутньому. Якщо б множина диспозицій була суто інкорпорованим минулим, то масовим “тут і зараз” стало би явище гістерезису (інерційності, запізнення, архаїчності; як приклад П.Бурдьє називає Дон Кіхота) [Бурдьє, 2001: с.121].

Саме це, здається, мав на увазі в одному зі своїх інтерв'ю Л.Тевено. У близькому до оригінального тексту переказі його аргументація зводиться ось до чого. Серед труднощів, з якими стикаються при перекладі французьких термінів англійською мовою, є переклад поняття “dispositifs”. Його дуже важко перекласти (хоча його використовував раніше М.Фуко), французькою — це дуже містке слово, оскільки містить елемент “dispose” (“схильність”) і, отже, має один корінь із терміном “disposition”. Таким чином, французьке “vous etes dispose a faire quelque chose” означає “ви схильні зробити що-небудь”. Бурдьє виходив із посилання на те, що диспозиція інкорпорована в індивідові, прив'язана до нього впродовж усього життя. Це означає, що вона незмінна в усіх ситуаціях і не надто динамічна. Поза сумнівом, це дуже хороший задум для теорії відтворення, проте він подає людину в дуже блідому світлі, оскільки згідно з нею люди просто реалізують одну й ту саму схему в усіх життєвих ситуаціях. Натомість Л.Тевено пропонує протилежний засновок: у рамках одного порядку/розташування [dispositif] (тобто структури ситуації) існує безліч диспозицій/схильностей [dispositions] [Тевено, 2006].

Утім, авторитетний дослідник істотно спрощує позицію П.Бурдьє. Добрим би теоретиком був останній, якби доручив габітусові невігадливу роботу з редукції нових обставин до застарілих і незмінних схем сприйняття, інтерпретації та реакції! Насправді ж габітус — наскільки інстанція відтворення, настільки ж “мистецтво винахідництва” за висловом ученого [Бурдьє, 2001: с.108]. Множина диспозицій розширено відтворюється в перебігу взаємодії з проблемною ситуацією, що виявляє спонтанні характеристики габітусу, які породжують модифіковані практики, не пориваючи з історичною традицією. Рішення проблемних ситуацій знаходиться, а відповідні практики інкорпоровуються — так переносяться і заново встановлюються межі можливого, неможливого та ймовірного; того, що “для нас” і не “для нас”.

Отже, Л.Тевено або ж не уважно читав П. Бурдьє, або ж забув його концепцію. Для останнього габітус є відкритою системою диспозицій, він неодноразово говорив про агентів, що вони мають “відчуття гри”. Вони грають (програвають свої практики) в реальних ситуаціях і, водночас, збагачують габітус, засвоюючи практики. Прикладом, що його наводив П.Бурдьє, є тенісист, який у результаті інтенсивних тренувань у грі із суперником всти-

гає до м'яча і попадає по ньому частіше, аніж це могло б бути випадковим чином. Окрім того, габітус — це й потенціал можливого, така система диспозицій, що відкрита не тільки для сьогодення, а й для майбутнього. Саме в такому контексті він є “мистецтвом винахідництва”.

У “Практичному смислі” читаємо: “Таким чином, зрозуміти, що таке габітус, можна тільки в разі співвіднесення соціальних умов, у яких він формувався (виробляючи при цьому умови свого формування), із соціальними умовами, в яких він був “приведений в дію”, тобто необхідно провести наукову роботу зі встановлення зв'язку між двома станами соціального світу, котрі реалізуються габітусом і встановлюють цей зв'язок шляхом практики і в практиці” [Бурдьє, 2001: с.109].

У П.Бурдьє агенти не так залежать від зовнішніх, “об'єктивних” обставин, як від смислу, яким вони наділяють своє минуле, сьогодення, а також майбутнє. Тут легко вгадується і суто французька традиція (Е.Дюркгайм, М.Мос), і погляди Ф.Знанецького та В.Томаса. Безперервна активність габітусу не залишає для нього жодної можливості для лицемірства, габітус не “представляє себе іншим” (І.Гофман) і не маніпулює уявленнями про себе. Об'єктивізм, що трактує соціальний світ як виставу, — це та теоретична позиція, від якої П.Бурдьє намагається якнайдалі відмежуватися: так розпочинається третій розділ “Структура, габітус, практики” книги “Практичний смисл” [Бурдьє, 2001: с. 100].

Таким чином, відмінності в інтерпретації деяких концептуальних уявлень щодо соціальної стратифікації ніби надають усій їх сукупності виразно еkleктичного характеру. Проте незаперечним є й інше — різноманіття традицій, підходів, напрямів та шкіл розширює теоретико-методологічну базу аналізу, а також можливості конструювання досконаліших технік дослідження. Як зазначає В.Ядов у преамбулі своєї недавньої роботи, “множинність теоретичних підходів — це не збитковість, а багатство соціології” [Ядов, 2006]. Останнє й означає, що релевантною стратегією вивчення стратифікаційних порядків стає їх багатовимірний аналіз у контексті концептуальної тріади “позиції & диспозиції & практики (діяльність)”.

Література

- Андреева Г.М. Социальная психология [Электронный ресурс] / Г.М. Андреева. — М. : Аспект Пресс, 2006. — Режим доступа : <http://www.vuzlib.net>.
- Бергер П. Социология: биографический подход / П. Бергер, Б. Бергер // Личностно-ориентированная социология. — М. : Академ. проект, 2004. — С. 25–396.
- Бурдьє П. Начала. Choses dites / Бурдьє П. — М. : Socio-Logos, 1994. — 288 с.
- Бурдьє П. Практический смысл / Бурдьє П. ; [отв. ред. пред. и послесл. Н.А. Шматко]. — СПб. : Алетейя, 2001. — 562 с.
- Бурдьє П. Социология политики / Бурдьє П. [пер. с франц. ; под. ред. ; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко]. — М. : Socio-Logos, 1993. — 336 с.
- Вебер М. Основные понятия стратификации / Вебер М. // Человек и общество : хрестоматия ; под. ред. С.А. Макеева — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 85–107.

Ильин В. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма) [Электронный ресурс] / В. Ильин. — Socnet, 2000. — Режим доступа : <http://www.socnet.narod.ru>.

Карасик В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. — М. : ИТДГК “Гнозис”, 2002. — 333 с.

Линтон Р. “Статус и роль” / Линтон Р. // Человек и общество : хрестоматия / под ред. С.А. Макеева. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 29–37.

Лоран Тевено. Интервью с Лораном Тевено [Электронный ресурс] // Экономическая социология. — 2006. — Т. 7, 1. — С. 6–14. — Режим доступа к журн. : <http://ecsoc.msses.ru/>

Радаев В. Социальная стратификация : учеб. пособие / В. Радаев, О. Шкаратан. — М. : Аспект-пресс, 1996. — 318 с.

Сапов В.В. Статус социального теории / Сапов В.В. // Современная западная социология : словарь. — М. : Политиздат, 1990. — С. 331–332.

Узнадзе Д.И. Экспериментальные основы исследования установки / Узнадзе Д.И. // Психологические исследования. — М., 1966.

Чеснокова В.Ф. Язык социологии [Электронный ресурс] : лекция 8 / В.Ф. Чеснокова // Флориан Знаниецкий. Ценности и установки. — 2008. — Режим доступа : www.polit.ru/science/2008/11/10/pol.html.

Шматко Н.А. “Габитус” в структуре социологической теории / Н.А. Шматко // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т. I, 2. — С. 59–69.

Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности [Электронный ресурс] / В.А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. — М., 1975. — Режим доступа : <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/25714/25878/>

Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций : курс лекций / В.А. Ядов. — СПб. : Интерсоцис, 2006. — 112 с.

Barnes Barry. Catching up with Robert Merton: Scientific Collectives as Status Groups / Barry Barnes // Journal of Classical Sociology. — 2007. — Vol. 7, 2. — P. 179–191.

Gane N. Max Weber as Social Theorist / Nicholas Gane // European Journal of Social Theory. — 2005. — Vol. 8, 2. — P. 211–226.